

HELENA KARCZEWSKA
UKSW, Warszawa

KULT NEMEZIS W STAROŻYTNYM RZYMIE

1. WSTĘP

Nemesis była bóstwem pierwotnie czczonym w Attyce, później jej kult rozprzecznił się w całej Grecji, by osiągnąć szczyt w czasach Cesarstwa Rzymskiego¹. Jej kult, mimo rozszerzającego się zakresu terytorialnego, nie był jednak wiodący w religii zarówno greckiej, jak i rzymskiej. W samym Cesarstwie Rzymskim Nemesis pojawia się głównie w kontekście igrzysk i nie wydaje się, poza małymi wyjątkami, wykraczać poza granice areny. Aby przeanalizować charakter i rodzaj kultu bogini w czasach dominacji rzymskiej, należy brać pod uwagę również tradycję grecką. Wynika to z pewnej ciągłości kultu Nemezis i przenikania się kultur w czasach Cesarstwa Rzymskiego. Widoczne to jest szczególnie w literaturze greckiej i rzymskiej. Dlatego wydaje się dobrze uzasadnione, by obok kultu Nemezis w antycznym Rzymie, brać pod uwagę także dziedzictwo starożytnej Grecji.

Nemesis nie posiadała wielu imion czy określeń. Te zaś, które można znaleźć w literaturze lub inskrypcjach ściśle wiążą się z jej funkcją. Niektórzy jej imię wywodzą od greckiego czasownika *nemo* oznaczającego tyle, co rozdzielać, wydzielać i przyznawać, który odpowiada łacińskiemu *indignor*, lub od rzeczownika *he nemesis* – kara, przydzielenie tego, co się komuś należy, lub sprawiedliwy gniew spowodowany krzywdą². W starożytnym Rzymie, według przekazu Pliniusza Starszego, Nemesis nie posiadała odrębnego łacińskiego imienia, lecz używano często jej greckiego imienia w wersji zlatynizowanej³. Niekiedy nazywano Nemezis Invidia dla opisanie jej nie tylko jako oburzonej, ale jako zazdrość w ogóle⁴. W starożytnej Grecji, a następnie w Rzymie

¹ Por. *Nemesis*, w: *Mały słownik kultury antycznej*, red. L. Winniczuk, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1976, s. 300-301.

² Por. *Nemo*, w: *Lidell and Scott's Greek-English Lexicon*, ed. H.G. Liddell, Simon Wallenberg Press, Oxford 2007, s. 461; *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, t. III, Warszawa 1962, s. 197.

³ Por. Plinius Maior, *Naturalis historia* XI 103, w: *C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*, ed. C. Mayhoff, vol. 2, Lipsiae 1909, s. 365.

⁴ Por. Owidiusz, *Metamorfozy* II 760, tłum. A. Kamińska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1995, s. 60; Apulejusz, *Metamorfozy albo złoty osioł* X 24, w: tenże, *Metamorfozy albo Złoty osioł. Apologia czyli w obronie własnej. Księga o magii*, tłum. J. Sękowski, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 1999, s. 201.

bogini nosiła czasem miano Adrasteia, czyli ta, która odpłaca ludziom za ich czyny, zwłaszcza karze ich za pychę i arogancję⁵. Imię to stosowane było prawdopodobnie w znaczeniu: „ktoś, przed kim nie ma ucieczki” i występowało szczególnie z łacińskim przymiotnikiem *ineffugibilis* – nieunikniona⁶. Można również spotkać określenie Nemezis – bogini z Rhamnus lub panna rhamnuzyjska⁷. Wszystkie te określenia wiążą się albo z funkcją bogini, albo z głównymi ośrodkami jej kultu.

Nemezis była boginią oburzenia i kary za złe postępowanie i niezasłużony szczęśliwy los⁸. Rzymianie uznawali, że bogini ta wyrażała swoje oburzenie wobec człowieka, który dopuścił się bezkarnie zbrodni albo otrzymał od losu zbyt wiele. Kierowała ona ludzkimi sprawami w taki sposób, by została zachowana równowaga. Mierzyła także szczęście i nieszczęście. Dbała głównie, by szczęście nie przytrafiło się człowiekowi zbyt często. Jesliby tak było bogini mogła przynieść człowiekowi cierpienie i doprowadzić go do bolesnej straty, by stał się pokorny i zrozumiał, że istnieją granice, których ludzkie szczęście nie może przekroczyć. Pogląd ten wyrósł z wiary, że bogini jest zazdrosna o nieumiarkowane ludzkie szczęście⁹. W starożytnej Grecji Nemezis była uosobieniem naturalnego strachu wypływającego z popełnionego karygodnego czynu, gniewu oraz skalą sumienia, dlatego czasami wspomniana jest razem z Aidosem (Wstyd)¹⁰. W starożytnym zaś Rzymie, uznawana za mszczącą się lub karzącą boginię, była bóstwem rozstrzygającym, strzegącym poszanowania prawa. Kierowała ludzkimi sprawami, by przywrócić właściwe proporcje albo równowagę, gdziekolwiek by była zakłócona¹¹.

2. NEMEZIS W ANTYCZNYCH ŹRÓDŁACH LITERACKICH

Niektóre źródła literackie, które wspominają Nemezis, mówią o koncepcji „nemezis” lub odnoszą się do bóstwa Adrasteia, z którą utożsamiano Nemezis. Warto zauważyć, że każdy przykład użycia słowa „nemezis” lub powiązane z nim określenia umożliwiają poznanie, w jaki sposób bogini ta była widziana i przedstawiana przez antycznych pisarzy. Dla lepszego zrozumienia kultu bogini w starożytnym Rzymie, obok literatury łacińskiej, należy przeanalizować również greckie źródła. Jest to istotne,

⁵ Por. Vergilius, *Ciris* 239, w: *Appendix Vergiliana*, rec. W.V. Clausen, Oxford University Press, Oxonii 1966, s. 111.

⁶ Por. Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie* XIV 11,25, tłum. I. Lewandowski, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, t. 1, Warszawa 2002, s. 109.

⁷ Por. Katullus, *Poezje wszystkie* LXVI 71, tłum. G. Franczak, Wydawnictwo Homini, Kraków 2013, s. 430-431.

⁸ Por. np. tamże L 18, s. 334-335.

⁹ Por. Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia)* 223-225, w: tenże, *Narodziny bogów (Theogonia). Prace i dni. Tarcza*, tłum. J. Łanowski, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 1999, s. 38; Pindar, *Oda Pytyjska* X 42-45, w: tenże, *Ody zwycięskie*, tłum. M. Brożek, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1987, s. 36.

¹⁰ Por. Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia)* 223-225, s. 38; tenże, *Prace i dni* 183, s. 66.

¹¹ Por. Herodot, *Dzieje* I 34,3, tłum. S. Hammer, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 1959, s. 35; Pindar, *Oda olimpijska* VIII, s. 202-205.

ponieważ ukazuje bliskie podobieństwo myśli greckiej i rzymskiej. Termin „nemezis” i odnoszące się do niego określenia wyrażają moralną winę i oburzenie. Należy podkreślić, że Nemezis jako przejaw boskiej sprawiedliwości występuje tylko u Homera. Termin ten użyty w *Iliadzie* odnosi się do relacji bosko-ludzkich i międzyludzkich, gdzie oznacza gniew skierowany wobec innych, wzburzenie, urazę lub niechęć¹². Nemezis jako bogini po raz pierwszy pojawia się u Hezjoda w jego *Teogonii*. Jako córka Nocy (Nyx) występuje u boku Aidosa i kontroluje aspekt moralny zachowania człowieka w stosunku do bogów i innych ludzi¹³. Dlatego przypisano bogini zadanie karania śmiercią ludzkiej pychy i nieodpowiedzialnego zachowania. W tragedii greckiej Nemezis utożsamiano z Ate (łac. Nefas lub Error) i Eryniami, ponieważ pojawiała się przede wszystkim jako mścicielka za zbrodnię i karząca arogancję¹⁴. Wiązana także była ze śmiercią już w V w przed Chr., na przykład u Sofoklesa została przedstawiona jako mścicielka umarłych¹⁵.

W źródłach literackich można również znaleźć nemezis bogów, kierowane wobec tych samych zachowań, wliczając w to brak współczucia¹⁶, zbytek czegoś, np. smutku, lub wobec przerażających czynów ludzi, jak na przykład zdrada Heleny¹⁷. W *Prawach* Platona Nemezis przedstawiana jest jako wysłanniczka Dike, która karze bezmyślne słowa kierowane do rodziców¹⁸. Arystoteles natomiast utożsamia boginię z gniewem i słusznym oburzeniem¹⁹. Źródła literackie od hellenizmu aż po okres Cesarstwa Rzymskiego ukazują Nemezis jako boginię utrzymującą kontrolę nad ludzką niegodziwością szczególnie tych, którzy są winni pychy²⁰.

W literaturze rzymskiej, ze względu na funkcję przypisywaną bogini, utożsamiano ją z innymi bóstwami o zbliżonych zadaniach. Nemezis uległa synkretyzmowi z Tyche-Fortuną²¹. Szczególnie jednak istotny dla zrozumienia, jak Rzymianie przedstawiali i wyobrażali sobie boginię, jest tekst Ammiana Marcelina, który ukazuje Neme-

¹² Por. Homer, *Iliada* II 223, tłum. K. Jeżewska, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2005, s. 46.

¹³ Por. Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia)* 223-225, s. 38.

¹⁴ Por. Sofokles, *Elektra* 775, w: tenże, *Trzy dramaty*, tłum. N. Chadzinikolau, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2008, s. 248; Eurypides, *Fenicjanki* 183-185, w: tenże, *Tragedie*, tłum. J. Łanowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, t. 3, Warszawa 2008, s. 330.

¹⁵ Por. Sofokles, *Elektra* 775, s. 248.

¹⁶ Por. Owidiusz, *Przemiany* XIV 697-698, tłum. B. Kiciński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1953, s. 269.

¹⁷ Por. Eurypides, *Orestes* 1361-1365, w: tenże, *Tragedie*, tłum. J. Łanowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, t. 2, Warszawa 1972, s. 450-451.

¹⁸ Por. Platon, *Prawa* 717 d3, tłum. M. Maykowska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960, s. 161.

¹⁹ Por. Arystoteles, *Etyka eudemejska* III 7, w: tenże, *Etyka wielka. Etyka eudemejska*, tłum. W. Wróblewski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, s. 213; tenże, *Etyka Wielka* I 27, w: tenże, *Etyka wielka. Etyka eudemejska*, tłum. W. Wróblewski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, s. 46.

²⁰ Por. Callimachus, *Hymnus in Cererem* 56, w: tenże, *Hymni et epigrammata*, ed. R. Pfeiffer, Oxford University Press, vol. 2, Oxonii [b.r.w.], s. 37.

²¹ Por. Apulejusz, *Metamorfozy* X 24, s. 201.

zis nie jako alegorię, lecz jako bóstwo szczególnie dbające o zachowanie równowagi w sprawach ludzkich oraz pilnujące sprawiedliwości. Historyk podkreśla, że Adrastia, mianem której nazywa Nemezis, jest córką Sprawiedliwości, bacznie przypatrującej się ludzkim sprawom²². Ze względu na jej funkcje, Ammian nazywa boginię królową przewodów sądowych, rozjemczynią wszelkich spraw²³, która „mści się za zbrodnie i nagradza za dobro”²⁴, dalej przedstawia Nemezis-Adrasteię jako bóstwo o dwóch przeciwstawnych twarzach. Bogini ta „wywołuje zmienną kolej wydarzeń, naszym zaś upragnionym zamierzeniom daje niekiedy inny rezultat niż ten, do którego zamierzały, a wiele naszych działań zmienia i wywraca. Ona nierozzerwalnym sznurem konieczności krępuje także pychę i dumę śmiertelników, którzy daremnie wynoszą się ponad innych. Ona wiedzie ich zarówno ku wzrostowi, jak ku zagładzie. Według swego uznania już to uderza w wyniosłe karki ludzi nadętych pychą i odbiera im siły, już to z samych dołów wynosi prawych ku życiu szczęśliwemu”²⁵. Ammian Marcelin, poza przedstawieniem roli bogini, ukazuje jej atrybuty. Jak podkreśla, przypięto Nemezis skrzydła, aby wszyscy pamiętali, że z szybkością ptaka spieszy na pomoc, trzymany zaś w ręku ster i koło u nóg, z którymi bóstwo jest przedstawiane, ma przypominać, że kieruje ona wszechświatem²⁶. Tekst Ammiana Marcelina jest ciekawy, ponieważ swoje rozważania na temat Nemezis-Adrastei wstawia w opis śmierci Cezara Gallusa w 354 roku. Odwołanie do bogini stanowi pewnego rodzaju rozważanie lub religijną medytację na temat roli pychy oraz jej wpływu na życie i śmierć człowieka²⁷.

Innych informacji na temat Nemezis dostarcza Pliniusz Starszy. W swojej *Historii naturalnej* wspomina „Nemezis, której obraz [...] znajduje się na Kapitolu, chociaż łacińskiego miana nie ma”²⁸. Fragment ten sugeruje, że w chwili ukazania się dzieła Pliniusza, czyli około 77 roku, bogini – chociaż nadal uznawana jako greckie bóstwo – posiadała własne miejsce w państwowej religii. Nie wiadomo jednak, kiedy przyjęto Nemezis w poczet bóstw rzymskich. W rzymskiej literaturze późniejszego okresu istnieją świadectwa o łączeniu Nemezis z widowiskami. Ciekawy wydaje się fragment *Instructiones* Kommodiana, w którym autor krytykuje zarówno sam kult bogini, jak i jej czcicieli. Mimo negatywnego obrazu, Kommodian dostarcza cennych informacji, dzięki którym można przypuszczać, że kult Nemezis w kontekście widowisk był już ugruntowany. Co ciekawe, bogini ukazywana jest u boku Diany, którą również łączono z *venationes*²⁹.

²² Por. Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie* XIV 11,25, s. 109.

²³ Por. tamże.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

²⁶ Por. Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie* XIV 11,25, s. 109.

²⁷ Por. P. Chuvin, *Ostatni poganie*, tłum. J. Stankiewicz-Prądzyńska, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 2008, s. 244.

²⁸ Plinius Maior, *Naturalis historia* XXVIII 5-6, w: C. Plini Secundi *Naturalis historiae libri XXXVII*, ed. C. Mayhoff, vol. 4, Lipsiae 1897, s. 283: [...] *Graecam Nemesin invocantes, cuius ob id Romae simulacrum in Capitolio est.*

²⁹ Por. Commodianus, *Instructiones* I 19,2, w: tenże, *Les instructions de Commodien*, ed. J. Durel, University of Ottawa, Paris 1912, s. 28.

3. MIEJSCA KULTU I CZCICIELE NEMEZIS

Nemezis była czczona pierwotnie w starożytnej Grecji. Ponieważ jednak pozostały tylko resztki świątyń lub miejsc kultu bogini, nie można znaleźć wystarczających świadectw na temat kultu Nemezis. Prawdopodobnie większość tych miejsc kultu związana jest z teatrami, amfiteatrami i stadionami z racji bliskości występowania czy to świątyń, czy samych kaplic. Według Pauzanasza, Nemezis była obiektem kultu w Patras³⁰. Innym miejscem kultu bogini było miasto Adrasteia w Troadzie, od którego nazwy Nemezis otrzymała miano Nemezis-Adrasteia. Nemezis była szczególnie czczona w Rhannus w Attyce, gdzie prawdopodobnie boginię utożsamiano z Artemidą lub Afrodytą³¹. Czczona była w świątyni, którą datuje się na V w. przed Chr. Opis posągu Nemezis, znajdującego się w tej świątyni, można znaleźć u Pauzanasza. Z jego relacji wynika, że rzeźba miała wieniec z jeleniami i małą Nike. Bogini ubrana była w chiton i himation, w rękę zaś trzymała gałązkę jabłoni. Posąg wykonany został przez Fidiasza po bitwie pod Maratonem. Boginię wykuto z marmuru, przyniesionego przez Persów na pomnik, którym zamierzali uczcić swoje zwycięstwo³².

Największym miejscem kultu Nemezis była Smyrna, której bóstwo miało być patronką³³. Pozostałe świadectwa ikonograficzne w tym miejscu pochodzą w większości z czasów rzymskich. Pauzaniusz informuje nas, że kult Nemezis istniał w Smyrnie już wcześniej, a mieszkańcy miasta czcili tam dwie Nemezis, bardziej podobne do Afrodyty niż Artemidy³⁴. Miały się one objawić Aleksandrowi Wielkiemu we śnie i polecić, by założył Nową Smyrnę³⁵. Powód obecności dwóch Nemezis jest trudny do wyjaśnienia. Przeważają dwie opinie: jedna głosi, że przedstawienia dwóch Nemezis ukazują dwie cechy bogini – tej, która karze, oraz tej, która wprowadza stabilizację i porządek; druga zaś wyjaśnia dwa przedstawienia bóstwa smyrneńskiego jako wynik założenia nowej Smyrny lub jako przedstawienie bliźniaczego szczytu na południowym wybrzeżu zatoki Smyrny. Wydaje się, że przeniesienie kultu do nowej Smyrny najlepiej wyjaśnia istnienie dwóch Nemezis. Przedstawienie obu smyrneńskich bogiń można znaleźć między innymi na monetach z brązu z czasów Tyberiusza. Zarówno rzymskie monety ze Smyrny, jak też reliefy z przedstawieniem smyrneńskiego bóstwa czy źródła literackie świadczą o popularności kultu Nemezis oraz przejęciu tego kultu przez Rzymian, zwłaszcza w okresie Cesarstwa Rzymskiego. Wiadomo, że kult bogini trwał w Smyrnie nawet w III w. po Chr. Mówi o tym *Martyrium Pionii*, powstałe w czasie prześladowań za

³⁰ Por. Pauzaniusz, *Wędrowki po Helladzie* VII 20,9, w: tenże, *Wędrowki po Helladzie. W świątyni i w micie*, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2005, s. 471.

³¹ Por. Pauzaniusz, *Wędrowki po Helladzie* I 33,1-3, s. 130-131.

³² Por. tamże.

³³ Por. P. Chuvin, *Ostatni poganie*, s. 247.

³⁴ Por. Pauzaniusz, *Wędrowki po Helladzie* IX 35,6, w: tenże, *Wędrowki po Helladzie. U stóp boga Apollona*, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989, s. 243.

³⁵ Por. tenże, *Wędrowki po Helladzie* VII 5,2, s. 418.

Decjusza (250-251 r.), które wspomina smyrneńskich chrześcijan zmuszanych do złożenia ofiary w świątyni dwóch Nemezis³⁶.

Najwięcej wiadomo o czcicielach Nemezis z czasów Cesarstwa. Od około I w. po Chr. w starożytnym Rzymie bogini stała się patronką gladiatorów i *venatores*, którzy walczyli na arenie z dzikimi zwierzętami. Czczona była również przez zwycięskich wojskowych; zaliczano ją w poczet opiekuńczych bóstw (tzw. *Nemezis campestris*). Ponadto Nemezis czczona była przez *sodales bellatores*, *dendrophori* i *ferertiani* (tzn. tancerzy, nosicieli drzew i platform, na których niesiono święte przedmioty podczas procesji). *Nemesiaci* uczestniczyli w ceremoniach pogańskiego kultu w tańcach na placach i ulicach, w procesjach i ofiarach oraz ucztach. Wróżyli wtedy za pieniądze, o czym wspomina Kommodian³⁷. Kolegia *nemesiaci*, wędrujących kapłanów, kwitły szczególnie w czasach Cesarstwa Rzymskiego. W tym okresie obecność w mieście kolegium *nemesiaci* była niezbędnym warunkiem jego szczęśliwości³⁸. Teodozjańskie prawo z 412 r. wymieniało jeszcze członków kolegium *nemesiaci* na równi z *signifieri*, *cantabrarum* i *virtutiarum* (tzn. z noszącymi posąg, chorągwie i opowiadaczami cudów). W 421 r. cesarz Honoriusz zezwolił na powrót do miast i uczestnictwo kolegium *nemesiaci* w życiu publicznym.

4. ATRYBUTY NEMEZIS

Nieodzownym elementem każdego kultu są przedstawienia bóstw lub motywy literackie, które niosą ze sobą określoną treść i znaczenie. W czasach rzymskich można spotkać atrybuty Nemezis takie jak: gałązka jabłoni, uzda, bicz, waga, kij mierniczy oraz miecz. Niekiedy też bogini przedstawiana jest jako postać ze skrzydłami w towarzystwie gryfa trzymającego koło lub jako deptająca ludzką postać. Z tych atrybutów najbardziej powszechne, jeśli chodzi o częstotliwość ich pojawiania, są koło i kij mierniczy. Co ciekawe, występują one zazwyczaj w kontekście igrzysk. Warto również podkreślić, że atrybuty te pojawiały się również w Grecji z okresu przed dominacją rzymską.

Kij mierniczy pojawia się w przedstawieniach bogini obecnych w miejscach, gdzie miały miejsce walki gladiatorów i *venatores*. Oznaczał on, że nikt nie powinien czynić nic ponad miarę. Według Mesomedesa, bogini za jego pomocą mierzy czas trwania życia, podobnie jak robią to Mojry za pomocą swoich nici³⁹. Według innej interpretacji, Nemezis mierzy nie długość życia, ale jego jakość⁴⁰. Innym, często obecnym, atrybutem Nemezis jest koło. Jako element wizerunku bogini ma ono swoje źródło w literaturze antycznej, jest symbolem stałego i niezmiennego ruchu, przebiegu spraw człowieka od sukcesu po porażkę⁴¹. Koło symbolizowało również

³⁶ Por. *Martyrium Pionii* VI 2,2-3, w: H. Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford University Press, Oxford 1972, s. 145.

³⁷ Por. Commodianus, *Instructiones* I 16,8, s. 28.

³⁸ Por. tamże.

³⁹ Por. Mesomedes, *Hymnus in Nemesin* 11-13, w: D. Yeld, *Musique de la Grèce antiqua*, Saint Michel de Provence 1978, [b.s.].

⁴⁰ Por. M. B. Hornum, *Nemezis*, s. 28.

⁴¹ Por. Herodot, *Dzieje* I 207, s. 114.

nieprzewidywalność i zmienność ludzkiego życia, jako wyrażenie ślepego przypadku, który przynosi raz sukces, a raz porażkę. Symbolika koła pozostaje w związku z funkcją Nemezis wymierzającej karę tym, którzy na nią zasłużyli lub mszczącej się za pychę i niegodziwe postępowanie⁴².

Kolejnym atrybutem Nemezis, nieco rzadszym niż kij mierniczy i koło, jest waga. W *Hymnie do Nemezis* Mesomedes mówi o „wadze życia”⁴³. Jako atrybut związana była głównie z Iustitia, Dikaiosyne, Dike czy też Aequitas. Pojawia się jednak jako element wizerunku Nemezis na monetach okresu Cesarstwa Rzymskiego⁴⁴. Waga prawdopodobnie wskazuje na sprawiedliwość, której bogini była strażniczką, zwłaszcza w kontekście igrzysk.

Nemezis niekiedy pojawia się w towarzystwie gryfa. Można stwierdzić, że stał się on jej atrybutem. Związek gryfa z boginią widoczny jest na posągach w Cyrenie i Side. Początek tego związku przypada na okres Cesarstwa Rzymskiego, około I w. po Chr. Najwcześniejszym przykładem pojawienia się gryfa z kołem, pochodzącym z Egiptu z okresu dominacji rzymskiej, jest między innymi brązowa moneta wybita za panowania Domicjana⁴⁵.

Nemezis była przedstawiana także jako depcząca leżącą postać⁴⁶. Jest to dość powszechne ikonograficzne przedstawienie bogini zwłaszcza w okresie Cesarstwa Rzymskiego. Warianty tego przedstawienia połączone są ściśle z wizerunkiem cesarza albo jego cnotą Pax. Pojawia się w Tarragonie na lewej ścianie kaplicy amfiteatru. Bogini nosi krótką tunikę, pancerz i depcze leżącą twarzą do ziemi postać nieznaną płci. Obok lewej zgiętej nogi Nemezis znajduje się koło, w lewej zaś dłoni trzyma kulę. Swoim przedstawieniem bogini przypomina wojownika na arenie – *malabrista* albo *equilibrista*. Wpisuje się to w postrzeganie jej jako patronki gladiatorów. Typ ten również pojawia się w Gortynie. W tym miejscu Nemezis stoi na brzuchu leżącego mężczyzny, w prawym ręku trzyma węża, towarzyszy jej skrzydlaty gryf⁴⁷. Interesujący jest kontrast pomiędzy popularnością wizerunku stojącej na leżącej postaci w kontekście igrzysk a rzadkością tego typu przedstawienia Nemezis poza areną.

Większość z wymienionych wyżej atrybutów przypisywanych Nemezis wynika z pewnego synkretyzmu, do którego dochodziło w czasach Cesarstwa Rzymskiego. Wyobrażenia, zwłaszcza te ikonograficzne, wydają się być podobne do przedstawień kilku innych bóstw. Niekiedy, poprzez przedstawienie Nemezis jako dziewicy, upodabniano ją do Afrodyty, która była ważnym bóstwem i posiadała liczne atrybuty. W kontekście igrzysk boginię łączono z Dianą. Miało to miejsce przede wszystkim w Car-

⁴² Por. Nonnus, *Dionysiaca* XLVIII 380-383, w: *Nonni Panopolitani Dionysiacorum libri XLVIII*, rec. A. Koechly, vol. 2, Lipsiae 1858, s. 351.

⁴³ Por. Mesomedes, *Hymnus in Nemesin* 1,15.

⁴⁴ Por. M. B. Hornum, *Nemezis*, s. 63.

⁴⁵ Por. tamże, s. 24.

⁴⁶ Więcej na ten temat M. B. Hornum, *Nemesis Trampling the Enemy: A Previously Unrecognized Example*, w: *Stephanos: Studies in Honor of Brunilde Sismondo Ridgway*, ed. K. J. Hartwick, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia 1998, s. 131-138.

⁴⁷ Por. tamże, s. 65.

nuntum. Nemezis nosi krótki chiton, zrolowany tak, że odsłania pierś. W prawym ręku trzyma bicz, w lewym zaś miecz w pochwie. Na głowie ma półksiężyc, a u stóp bogini po obu stronach znajdują się odpowiednio koło i gryf. Warto podkreślić, że miecz jest rzadkim atrybutem Nemezis. Może on odnosić się do walk gladiatorów na arenie, albo wskazuje na związek z Dike-Iustitia. Prawdopodobnie do zmagania gladiatorów nawiązuje również bicz trzymany przez Nemezis. Innym ciekawym przykładem synkretyzmu przedstawienia Nemezis z innymi bóstwami jest jej wizerunek odkryty w Adu-tonie. W tym przypadku Nemezis ubrana w krótki chiton i obuta trzyma łuk oraz broń związaną z areną: trójząb (*retiarii*), bicz i prostokątną tarczę (jak u trackich i samnickich gladiatorów). Trzyma również pochodnię i gałązkę palmową. Bicz, jako rzadki atrybut Nemezis, używany podczas *venatio*, oznaczać mógł moc kary lub samą karę, gałązka palmowa jest symbolem zwycięstwa⁴⁸. Wy tłumaczenie synkretyzmu przedstawień Nemezis z innymi bóstwami wydaje się dosyć proste. W czasach antycznych było czymś powszechnym, by do istniejących już posągów dodawać nowe atrybuty, charakterystyczne w tym przypadku dla Nemezis. Te same formy posągów były używane dla różnych bóstw przez dodanie atrybutów służących do specyfikacji wizerunku⁴⁹.

5. NEMEZIS NA ARENIE

Najbardziej charakterystyczną cechą kultu Nemezis w starożytnym Rzymie jest przede wszystkim miejsce jego występowania. Bogini bowiem była obiektem kultu w amfiteatrach, stadionach i niekiedy w teatrach. Wiedza na ten temat pochodzi głównie z odkrytych tam kaplic poświęconych jej czci, od amfiteatrów Brytanii aż po Anatolię. Istnieją również literackie świadectwa opisujące zarówno kult Nemezis, jak też jej czcicieli. Istnieją także ikonograficzne przedstawienia bogini na reliefach; niektóre z nich są podpisane, inne zaś nie posiadają podpisu. Powiązanie Nemezis z igrzyskami to główny aspekt kultu bogini w starożytnym Rzymie. Przedstawienia ikonograficzne, jak i źródła literackie wskazują, że Nemezis czczona była jako patronka widowisk organizowanych w cyrku i amfiteatrach, walk gladiatorów, polowań (*venationes*), niekiedy nawet wyścigów rydwanów. Większość zaś jej czcicieli to gladiatorzy i *venatores*. Należy podkreślić, że kult Nemezis był związany przede wszystkim z amfiteatrem, a nie teatrem. Chociaż teatr traktowany był jako scena życia, gdzie trenowano duszę, by uniknąć wyniosłości, a zawody (*agon*) były wyobrażeniem, gdzie niebezpieczeństwo pychy było zawsze obecne⁵⁰, to w okresie rzymskim scena nie musiała być miejscem zarezerwowanym jedynie dla aktora, lecz głównie dla gladiatorów. Orchestra była traktowana przez Rzymian jako miejsce w teatrze przeznaczone dla gladiatorów. Mimo że Nemezis odbierała cześć w budynkach używanych dla greckich *agonów*, nie może być to dowodem na związek bogini z teatrem. Istnienie dedykacji w teatrach wskazuje, że miały tam miejsce walki

⁴⁸ Por. tamże, s. 66-67.

⁴⁹ Por. P. Chuvin, *Ostatni poganie*, s. 271.

⁵⁰ Por. Artemidorus, *Onirocritica* II 375, w: *Artemidori Daldiani Onirocriticon libri V*, rec. R. A. Pack, Lipsiae 1963, s. 171.

gladiatorów i *venatores*. Co ważne, wiele z teatrów (np. w Tarsos, Philippi, Side) posiada strukturalne modyfikacje (np. dodanie barier dla oddzielenia orkiestry od widowni), co wskazuje, że miały tam miejsce rzymskie widowiska, z którymi związana była właśnie Nemezis⁵¹.

Analizując źródła literackie, można zauważyć, że niewiele mówią one na temat związku pomiędzy Nemezis a igrzyskami. Istnieje tylko enigmatyczny fragment z *Historia Augusta*, który podaje, że cesarz przed wyprawą wojenną ustanowił igrzyska przeciwko wrogom, w czasie których odbywały się walki gladiatorów i *venationes*. Krew gladiatorów miała przebłągać Nemezis i pozyskać jej względy⁵². Pauzaniasz natomiast w swoim dziele *Wędrówki po Helladzie* zaświadcza, że w Patras obok teatru istniała świątynia Nemezis oraz inna – prawdopodobnie Afrodyty⁵³. Jan Malalas natomiast, w dziele *Chronographia*, wspomina, że za czasów Dioklejana zbudowano świątynię Nemezis na jednym końcu stadionu⁵⁴. Źródła literackie poświadczają również, że podczas wyścigów określano liczbę okrążeń za pomocą kul w kształcie jaj – symbolu Nemezis – które stopniowo były zdejmowane ze spiny⁵⁵. Niestety, nie zachowały się świątynie opisywane przez Pauzaniasa i Malalasa. W Patras znaleziono relief wskazujący na związek Nemezis z igrzyskami. Pauzańska świątynia bogini prawdopodobnie była niezależnym zewnętrznym aneksem do amfiteatru. Chociaż jego tekst wyraźnie wskazuje na związek Nemezis z igrzyskami, być może w swoim opisie wskazuje jedynie na geograficzną bliskość świątyni Nemezis i Afrodyty⁵⁶.

Ramy czasowe dla kultu Nemezis w amfiteatrach ustalić można dość jednoznacznie. W okresie hellenistycznym dowód na związek Nemezis z igrzyskami jest dosyć problematyczny, ponieważ taki poświadczony jest tylko z czasów dominacji rzymskiej. Nie ma świadectw, które jednoznacznie mogłyby powiązać boginię z greckimi agonami. Jedyne to dedykacje gladiatorów, *venatores* i *iuvenes*, czyli już z czasów dominacji rzymskiej. Najwcześniejsze więc dowody na związek Nemezis z igrzyskami i widowiskami mogą być datowane nie wcześniej niż na okres Cesarstwa Rzymskiego. Każdy z nich przypada na okres rządów rzymskich w greckim świecie i pochodzi z czasów, kiedy igrzyska rzymskie, takie jak *munus* czy *venatio*, były już tam wprowadzone. Świadectwa takich widowisk można znaleźć w Grecji i Azji Mniejszej z czasów panowania Augusta i cesarzy dynastii julijsko-klaudyjskiej. W samym Rzymie największą część dowodów na związek Nemezis z igrzyskami pochodzi z II i III w. po Chr.⁵⁷.

Związek Nemezis z rzymskimi igrzyskami wydaje się specjalny, jeśli nie wyjątkowy. Analizując zagadnienie kultu Nemezis w starożytnym Rzymie, należy jednak przede

⁵¹ Por. M.B. Hornum, *Nemesis*, s. 52.

⁵² Por. Juliusz Kapitolinus, *Maksymus i Balbinus* 8, w: *Historycy Cesarstwa Rzymskiego. Żywoty od Hadriana do Numeriana*, tłum. H. Szelest, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 1966, s. 303-304.

⁵³ Por. Pauzaniasz, *Wędrówki po Helladzie* VII 20,9, s. 471.

⁵⁴ Por. Jan Malalas, *Chronographia* XII 307, w: *Joannis Malalae Chronographia*, ed. L. Dindorfii, Impensis Ed. Weberi, Bonnae 1831, s. 167.

⁵⁵ Por. Marek Terencjusz Warron, *O gospodarstwie rolnym* I 2,11, tłum. I. Mikołajczyk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1991, s. 9.

⁵⁶ Por. M. B. Hornum, *Nemesis*, s. 44.

⁵⁷ Por. tamże, s. 48-50.

wszystkim zapytać o jego powód. Trzeba wyjaśnić, dlaczego bogini związana jest z widowiskami, zwłaszcza z *munus* i *venatio*. Ponieważ zarówno źródła literackie, jak też treść dedykacji ofiarowanych Nemezis nie dostarczają wiedzy na ten temat, odpowiedzi należy szukać w samym charakterze widowisk, w postrzeganiu bogini i grupie jej czcicieli.

Związek bogini z igrzyskami wynika z synkretyzmu z innymi bóstwami, które także były obiektem kultu w kontekście widowisk. Ponieważ traktowano boginię jako sędziego w zawodach, decydującego o zwycięstwie i porażce, często kojarzono ją z Dike-Iustitia. Wynikało to z naturalnej zbieżności koncepcji obu bogiń. Nemezis, podobnie jak Dike-Iustitia, przedstawiano jako karzącą tych, którzy na to zasłużyli, oraz jako mścicielkę niesprawiedliwości ludzkiej⁵⁸. Czczono Nemezis w kontekście igrzysk, ponieważ jej moc – jak wierzono – może być manifestem w doprowadzaniu do upadku tych, którym się zbyt powodzi albo byli zbyt pyszni. Niekiedy Nemezis łączona była z Tyche z powodu szansy wygranej podczas igrzysk. Związek ten został przyjęty w okresie rzymskiej dominacji⁵⁹.

Innym wyjaśnieniem obecności Nemezis na arenie może być powód, dla którego zwracano się do Nemezis. Intencje składania ofiar dla bogini nie są łatwe do rozróżnienia. Zdaje się, że intencja składania ofiar dla Nemezis w kontekście areny nie wydaje się inna od tych, które nie były związane z widowiskami. Może o tym świadczyć większość dedykacji, które zawierają ogólnikowe i standardowe formuły, mówiące jedynie tyle, że autor dedykacji spełnia śluby złożone bogini (np. *votum solvit libens merito, ex voto, votum posuit*). Nie wiadomo jednak, co Nemezis uczyniła dedykantowi⁶⁰. Z drugiej zaś strony, istniało coś takiego w widowiskach, które stawały się czasem manifestacji mocy bogini tak, że ludzie, którzy nie brali w nich czynnego udziału, mogli ją czcić w kontekście areny bez większego osobistego powodu. Prawdopodobnie arena była kojarzona z miejscem szczególnie naznaczonym obecnością Nemezis⁶¹. Wydaje się prawdopodobne, że uczestnicy igrzysk albo szukali u bogini opieki i pomocy w walce, albo też pragnęli poprzez ofiarę odwrócić od siebie jej gniew. Artemidorus podaje, że powodem kultu Nemezis było pojawianie się jej we śnie. Dla osoby, która żyje zgodnie z ustalonymi prawami i w sposób umiarkowany, wróży to dobro; dla osoby zaś łamiącej ustalony porządek pojawienie bogini zapowiada zło⁶². Powodem więc kultu mogło być zdołanie przychylności Nemezis, zwłaszcza w kontekście igrzysk.

Ofiary ku czci bogini mogli składać również państwowi urzędnicy, którzy organizowali igrzyska i chcieli ich sukcesu. Wśród tych urzędników można wyróżnić m.in. *munerarii*, *duovirii* i kapłanów lokalnego cesarskiego kultu. W tym kontekście istnieje klika dedykacji, np. w Carnuntum, Sarmizegetuzie i Aquincum, które zostały wykonane *pro salute*. Nemezis w tym przypadku jawi się jako bóstwo gwarantujące zdrowie i powodzenie zarówno dedykantowi, jak i jego ro-

⁵⁸ Por. Platon, *Prawa* 717 d3, s. 161.

⁵⁹ Por. Juliusz Kapitolinus, *Maksymus i Balbinus* 8, s. 303-304.

⁶⁰ Por. M.B. Hornum, *Nemezis*, s. 75.

⁶¹ Por. tamże, s. 83.

⁶² Por. Artemidorus, *Onirocritica* II 37, s. 171.

dzinie. Często spotykane są dedykacje *pro salute imperatoris*, dotyczące cesarza i jego pomyślności⁶³.

Najciekawszym jednak powodem obecności Nemezis na arenie jest państwowa propaganda, z którą związane były igrzyska. Większość igrzysk odbywała się pod auspicjami państwa. Urządzane były przez cesarzy, lokalnych urzędników lub też kapłanów cesarskiego kultu. Wśród wielu funkcji publicznych widowisk istotne było wpajanie ideałów wojskowych zwłaszcza w organizowanych w amfiteatrach znajdujących się w pobliżu obozów wojskowych. W trakcie tych wydarzeń wpajano pragnienie zwycięstwa, wzgardę dla cierpienia albo śmierci, z którymi wiązano Nemezis. Idee te były widoczne nawet dla niewolników i kryminalistów walczących na arenie⁶⁴.

Igrzyska również spełniały funkcję kontroli nad ludnością, służyły poprawie wizerunku panującego oraz stanowiły manifestację wspólnomyślności donatora⁶⁵. Igrzyska ponadto miały ukazywać potęgę państwa i potwierdzać właściwy porządek w Cesarstwie Rzymskim. Było to szczególnie widoczne podczas *venationes*, gdzie zwierzęta odgrywały rolę nieprzyjaciół przyjętego porządku. Symboliczna rola podboju dzikich zwierząt przez cesarza była rozumiana jako jego władza nad naturą dziką i zagrażającą bezpieczeństwu cywilizowanego świata. Zabijanie lub kontrolę nad zwierzętami rozumiano jako podbój przez cesarza⁶⁶. Również ludzi, biorących czynny udział w widowiskach, postrzegano jako nieprzyjaciół przyjętego porządku. Byli to głównie kryminaliści, *damnati ad bestia* lub *noxii* (przestępcy skazani na śmierć w amfiteatrze), zakładnicy wojenni i niewolnicy nieposłuszni swoim panom. Dlatego gladiatorzy również stawali się narzędziem zachowania porządku państwa⁶⁷. Jeśli więc *venatio* było dramatycznym przedstawieniem śmierci tych, którzy sprzeciwiali się cesarskiemu porządkowi, arena musiała być miejscem szczególnie bliskim dla Nemezis, dla której idea władzy nad życiem i śmiercią była szeroko poświadczona i odgrywała dużą rolę w Cesarstwie Rzymskim. Uważano bowiem, że bogini ta karze każdego, kto na to zasłużył, i utrzymuje w ten sposób właściwy porządek rzeczy⁶⁸.

6. PODSUMOWANIE

W starożytnym Rzymie Nemezis uznawano za strażniczkę prawa i przyjętego porządku. Kierowała sprawami ludzkimi, decydowała o ludzkim szczęściu

⁶³ Por. Dio Cassius, *Historiae romanae* LX 5, w: *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanorum quae supersunt*, ed. U. P. Boissevain, vol. 1, Berolini 1895, s. 504.

⁶⁴ Por. Cycleron, *Rozmowy tuskulańskie* II 17,41, w: tenże, *Rozmowy tuskulańskie. O starości. O przyjaźni. O wróżbiarstwie*, tłum. J. Śmigaj, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2010, s. 80.

⁶⁵ Por. Dio Cassius, *Historiae romanae* LIV 2, w: *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanorum quae supersunt*, ed. U. P. Boissevain, vol. 2, Berolini 1898, s. 106.

⁶⁶ Por. Martialis, *Epigrammata* V 65, w: *M. Valerii Martialis Epigrammation libri*, rec. W. Hehaeus, Leipzig 1976, s. 123.

⁶⁷ Por. M. B. Hornum, *Nemezis*, s. 86.

⁶⁸ Por. tamże, s. 87.

i nieszczęściu. Karząca moc bogini odnosiła się przede wszystkim do pysznych lub tych, którym powodziło się zbyt dobrze. Chociaż kult Nemezis spotykany był już w V w. przed Chr. w Grecji, to jednak w Rzymie, zwłaszcza okresu Cesarstwa, zajmuje on szczególne miejsce w religii rzymskiej. Analizując źródła literackie, jak również przedstawienia ikonograficzne, można zauważyć, że istnieje pewne podobieństwo w przedstawianiu charakteru i funkcji Nemezis w antycznej kulturze.

W starożytnym Rzymie najbardziej charakterystyczną cechą kultu Nemezis było miejsce jego występowania. Bogini była przede wszystkim patronką igrzysk organizowanych w amfiteatrach. Szczególną cześć odbierała od gladiatorów i *venatores*. Przyczyny kultu Nemezis w kontekście widowisk nie są do końca znane. Związek bogini z igrzyskami prawdopodobnie wynikał z synkretyzmu z innymi bóstwami (Diana, Tyche, Iustitia), czczonymi również w kontekście widowisk. Arena mogła być także kojarzona ze szczególnym miejscem obecności bogini z racji przypisywanych jej funkcji. Nemezis czczona była przez państwowych kapłanów cesarskiego kultu i urzędników, którzy niekiedy ofiarowywali jej igrzyska *pro salute imperatoris*. Obecność bogini na arenie najlepiej jednak wyjaśnia panujący w Cesarstwie Rzymskim pogląd, że była ona miejscem, gdzie potwierdzano ustalony porządek w państwie. Pomoc bogini w karaniu przywoływana była w cesarskiej propagandzie. W dramatycznych przedstawieniach śmierci dzikich zwierząt, ale też nieposłusznych swoim panom niewolników, kryminalistów i jeńców wojennych, traktowanych jako wrogość państwowego ładu, obecność Nemezis wydawała się szczególnie uzasadniona.

THE CULT OF NEMESIS IN ANCIENT ROME

Summary

In ancient Rome Nemesis, primarily known as a goddess of revenge, was also worshiped as a deity of indignation and punishment. She directed the affairs of men, decided about human happiness and misery, and guarded the law. The cult of Nemesis can be traced back to the fifth century BC Greece, however, it was particularly vivid in Rome, especially at the time of the Empire, when it occupied a special place in Roman religion. Literary sources, as well as iconographic representations present Nemesis as a guardian of the law and order of the state. Nemesis in ancient Rome was primarily a patron of games held in amphitheaters. She became the main object of worship among gladiators and *venatores*. One of the most interesting representations is, however, an effigy of Nemesis trampling over a lying human body, which became an important element of imperial propaganda, especially during the reigns of Trajan and Hadrian.

Keywords: Nemesis, cult, Roman games

Nota o Autorze: dr Helena Karczevska – adiunkt w Katedrze Historii Starożytnej w Instytucie Nauk Historycznych na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Słowa kluczowe: Nemezis, kult, igrzyska rzymskie